

Айталиева Т. К.

**ЗАЛЖАР МАНАСЧЫ Ж.МАМАЙДЫН ВАРИАНТЫНДАГЫ КӨРКӨМ СӨЗ
КАРАЖАТТАРЫ**

Айталиева Т. К.

**ХУДОЖЕСТВЕННО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В ВАРИАНТЕ
ВЫДАЮЩЕГОСЯ МАНАСЧИ Ж.МАМАЯ**

T. K. Aitalieva

**ARTISTIC SIGNIFICANT MEANS IN VARIANT OF EMINENT NARRATOR
ZHUSUP MAMAY**

УДК:372-58/6

Макалада манасчы Ж.Мамайдын вариантындагы “Жомок башы” жана “Кыргыздардын таралышы” аттуу эпизоддордогу көркөм сөз каражаттарына көңүл бурулган. Чыгарманын көркөмдүк кунарын арттырган анын көркөм сөз каражаттары болуп саналат. Манасчы өз вариантында метафора, салыштыруу, гипербола, литота ж.б. көркөм сөз каражаттарын кеңири колдонгон. Анын аллитерация жана ассонансты вариантында кандайча колдонгонуна да көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: эпизод, көркөм сөз каражаттары, метафора, метонимия, салыштыруу, эпифора, аллитерация, ассонанс

В статье особое внимание обращено образительно-выразительным средствам эпизодов «Присказка», «Происхождение кыргызов» взятых из эпоса «Манас» по вариантам Ж.Мамай. Используемые образительно-выразительные средства способствуют раскрытию идейно-художественного своеобразия произведения. В своем варианте манасчи широко использовал такие средства, как метафора, сравнение, гипербола, литота и другие. А также, в данном варианте использовались такие приемы, как аллитерация и ассонанс.

Ключевые слова: эпизод, художественно-выразительное средства, метафора, метонимия, сравнение, эпифора, аллитерация, ассонанс

In this article gives attention to artistic means of the episodes, which told by the narrator Zhusup Mamay's variants, works are: “The beginning of fairytale” and “Expansion of Kyrgyz people”. The artistic means of this work concerns as the meaningful part of this work. The narrator used metaphor, comparing, hyperbola, litotes etc. artistic means in his variants. And gives high attention to how he used the alliteration and assonance in his variants.

Key words: episode, artistic means, metaphor, metonymy, comparing, epiphora, alliteration, assonance

Кыргыз элинин гениалдуу улуу эпосу «Манас»-кылымдардан кылымдарга эл кастарлап -барктап сактап келген улуу мурастарынан болгон. Улуу эпосубуз көркөм сөздүн туундусу болгондуктан, анда көркөм сөз каражаттары көп колдонулат. Ж.Мамайдын вариантында көркөм сөз каражаттары – метафора, метонимия, синекдоха, синтаксистик параллелизм, салыштыруу, гипербола, литота канчалык колдонулганына талдоо жүргүзүүдөн улам

төмөнкүлөрдү байкадык. Манасчынын варианты башталганда эле:

Айтайын баатыр Манасты,
Анын арбактары колдосо,
Айтканым жалган болбосо. [1]

деп башталат. Кыргыздарда илгертеден ата-бабалардын арбактары колдойт деген ишеним болгон. Бул ишинин илимде анимизм деп аталат. «Манас атанын арбагы улуу, ал кыргыздарды колдойт» - деген сөздөр элдин арасында айтылат. Манасчы Жусуп Мамай: «Манас -тирүү олуя» деп айтканы да бекеринен айтылбаса керек. Ошондуктан манасчы Ж. Мамай «Жомок башы» аттуу бөлүмдө баштаганда эле баатыр Манасты айтайын арбагы колдосун деп айтып баштоодо. Жусуп Мамайдын варианты менен С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин варианттарындагы көркөм сөз каражаттарына көңүл бурганда, С.Орозбаковдо Ж. Мамайда көркөм сөз каражаттары С.Каралаевдикине караганда арбын учурайт. Манасчылар өз варианттарында синтаксистик параллелизмди көп колдонгондуктан байкоого болот. Уйкаштыктын да бир нече түрлөрү сакталган.

Жарымы төгүн, жарымы чын, (а)

Жарандардын көөнү үчүн, (а)

Жанында турган киши жок, (б)

Жалганы мене иши жок. (б)

Көбү төгүн, көбү чын, (а)

Көпчүлүктүн көөнү үчүн. (а)

Көрүп турган киши жок, (б)

Көбөйткөн менен иши жок. (б)

Жогорудагы ыр саптарынан көрүнүп тургандай бири-бирине жарыш кеткен саптарды көрүүгө болот.

1 жана 2 строфа аллитерациялык ыкма менен түзүлгөн.

Айтпай койсок болобу?

Бабанардын жомогу,

Башгасак келер оролу,

Баштабасак болобу? [2]

Манасчы Ж.Мамайдын «Манас» эпосунун «Жомок башы» эпизодунда аллитерация; ассонанс кылдат колдонулган. Жалаң «Б» менен башталган 8 сап, «У» менен башталган 4 сап, «А» менен башталган 8 сап аллитерация жана ассонансты түзүп турат.

Жомок башындагы эпифораларга токтоло турган болсок кеп деген сөз кайра-кайра кайталанат. Кеп деген сөз дегенди билдирет. Ушул сыяктуу эпифора менен аяктаган ыр саптары «Манас» эпосунун кыскартылган вариантына өтө жакын.[3] Жусуп Мамай өз вариантынын «Кыргыздардын таралышы» аттуу эпизодунда мурунку өткөн заманда чыгыш-түндүк жактарда, Эне-Сай деген жер болгонун, жери сонун кең болгонун, жолу жок жеринен адам киргисиз, өзөнү токой, черлүү, төрлөрү тулаң гүлгө толгон жер деп баяндайт. Эгин эксе мол түшүм берип, аз айдаса көп болуп, аларды сактаган ороо, казнактар жык толгон. Ал жерге азып -тозуп баргандар байыр алып токтолушкан, бай-жардысы билинбей баарынын карды ток болгон. Эне-Сай элин башкарган ошол учурда Калмамай деген ханы болгон. Мамай хан болгондо анын кал деген сөзү хан деген сөзгө алмаштырылган да, Калмамай деген ат Ханмамай деген атка алмашылган. Элди алыс, жакынга бөлбөй адилет башкарып, айткан кеби элине эм болот. Душмандары аны жеңе алган эмес. Кас душмандарына хан Мамай карыш жерин да берген эмес. Ал Эне-Сай боюн ээлеп, элин эркинче дуулатып баккан. Жылдар өтүп, кылымдар жылышып өтүп, эл бутактап шактап көбөйөт. Кийин алар кырк урууга бөлүнүшөт. Хан Мамай 40 жыл хан болот. Кырк жыл бою эли жыргап-куунап жашашат. Хан Мамайдын доорунда, Эне-Сайдын боорунда жашаган элдин жайыты кең болуп, эгини мол түшүм берет. Элдин жер жайнаган койлору, төр-төрдө жайылган жылкысы, өлөндө оттогон уйлары, сайларга төөлөр жык толот. Өрүштө төрт түлүк түнөп, телегейи тең болот. Ар кайда кыдырып жүргөн кырк уруу келип топтолуп, алар кырк жүз эл болот. Кырк уруулуу кырк жүзгө кыргыз деген ат конот. Жусуп Мамайдын вариантында кыргыздардын таралышы боюнча жогорудагыдай баяндалып берилген. Бул сыяктуу сүрөттөө манасчылар С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттарында кездешпейт. Хан Мамай үч аял алат экен. Алардын бири да төрөбөйт. Көп төрөп эри өлүп жесир калган аял болот экен. «Төрөп берет бекен?» -деп хан Мамай аны аялдыкка алат. Ал аял бир уул төрөйт, атын Бөдөнө коюшат. Бөдөнө 9 жашка толуп, ал огуздарда баш көтөрөт. Ошол учурда Мамайды ооруу чырмайт. Ал оорусунан айыга албай хан Мамай көз жумат. Жер-жерди мекендеген кырк уруу эл келип, баары кеңешишип, жыйын курушат, Бөдөнөнү чакырышып, ортого алышат, алардын арасында Жалтайбас аттуу адам бар экен. Жалтайбас өлгөн адамды күлдүрчүдөй мүнөзү бар адам болгон экен. Ал хан Мамайдын жасаган иштерин айтып мактап, жаш болсо да Бөдөнөнү бөпөлөп хан көтөрүп алалы деп айтат. Бөдөнөнүн хан болуп турган мезгили манасчы тарабынан өтө кыска сүрөттөлүп берилген, болгону 13 сап гана ыр. Бөдөнөдөн Бөкөй деген бала болот. Бөкөй эрке болот. Ал элине ээлик кыла албай, чилдей тозуп кыргыздар кор болушат. Арасы толгон чуу болот, саны азайып, сапаты кетет,

сандалып сай-сайлап көчүшөт. Канча бир кылымдар өткөндөн кийин гана кыргыздар жыргашат. «Манас» эпосу башкы каарман Манас баатыр жөнүндөгү баян. Манас баатыр кыргыз каны ал элдин башын бириктирип, душмандарды Ата журтунан сүрүп чыгарып, элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы жана жыргал жашоосу үчүн күрөшкөн.

Эл башындагы адам өзүнүн доорунда элге эмне кызмат кылганы, элдин элегинен өтөт эмеспи. Кыргыз коому да акыркы учурларда бир нече журт башчыларды алмаштырышты. Алардын бийлигинин акыры өз өлкөлөрүн калтырып качып кетүүсү менен аякташы өкүнүчтүү. Мунун бардыгы алардын эл үчүн күйүп, элдин жашоосун ондоп жибергенинен улам болгон жок. Ошондуктан бийлик башына келген адамдын артында жакшы ат калганы оң деген тыянакка алып келет.

Кийин Бөдөнөнүн тукумдарынан Бөйөн хан, андан Чаянхан андан Карахан, андан Орозду баатыр тараган. Орозду баатыр чоңоюп, от-жалындай эр болот. Ороздунун 5 аялы болот. Алар тууралуу Ороздунун “беш уз” деген ат калат. Биринчи аялынан Жакып менен Шыгай хан туулат. Экинчи аялынан Катаган менен Каткалаң туулат. Үчүнчү аялынан Балта менен Жамгырчы, төртүнчүсү Касиет менен Калка, бешинчиси Текечи менен Кызылтайды төрөйт. Ороздунун он уулу беш аялынан тарайт. Орозду баатыр ал кезде Эне-Сайды жердеп турган. Ошол учурда элдин жыргал жашоодо жашагандыгы төмөнкүдөй сүрөттөлөт: Дүнүйөсү толуп, алтыны казынага батпай, малы талаага батпай телегейлери тең болуп, басташкан душмандары кем болуп, чайнагандары май, ичкендери кымыз, бал болот. Түштүгүнө тайлак төө, кечкисине жегени кысыр калган бээ экен. Өз эркинче сайрандап, кыргыздардын жыргап жаткан кези экен. Манасчы элдин телегейи тегиз жашоодо өткөргөн жашоосун кенен баяндайт.

Ал эми С. Орозбаковдун вариантында “Анда Ансар, Аглан Акбар, мурункулардан калган сөз. Ан Азирети Мукамбет Мустапа салайлий галейхи васаламдан 475 жылдан кийин түрк элинен, Түркстан жеринен Каракан, Огуз кандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур деген болгон экен... Байгур балдары Бабыркандан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, андан Ногой, Шыгай, Чыйыр үч уул болгон”... Ногойдон төрт уул болгон: Орозду, Үсөн, Бай, Жакып. Кытай өкүматы буларды бөлүп кеткен - деп айтылат. Эки улуу манасчынын варианттарында Манас баатырдын ата-бабаларын баяндоодо айырмачылыктар көп экенин байкоого болот. Мисалы: Жусуп Мамайда Калмамай, Бөдөнө, Бөкөй, Бөйөн хан, Чаянхан, Карахан, Орозду, Манас. С. Орозбаковдо: Каракан, Огуз кан, Аланча кан, Байгур, Бабыркан, Түбөй, Көгөй, Ногой, Орозду, Жакып, Манас.[4]

Манасчылар өз чыгармачылыгында эпостун кылымдардан бери айтылып келе жаткан окуяларын, каармандарынын ысымдарын сакташат. Манас таануу илиминде эпостогу салттуулукту сактоо

принципи сакталат. Ошого жараша ар бир манасчы салттуулуктун алкагынан чыкпоого аракет кылат. Ар бир манасчы өз вариантына алымча - кошумчаларды киргизишет. Жусуп Мамайдын вариантындагы өзгөчөлүк кыргыздардын хандарынын тушунда кандай жашоо болгону, элдин турмушу кандайча өткөндүгүнө басым коюлган. Хан Мамайдын элин башкарганын сүрөттөөдө көркөм сөз каражаттарынан метафора, салыштыруу көп колдонулган.

Эркин коюп эл-журтун,
Элиртип куштай таптады.
Сууда жүргөн балыктай,
Оюн салган кулундай.
Кулактарга жагымдуу,
Сайраган бакта булбулдай.
Танданып өз көркүнө,
Таранып турган тотудай.
Түлөгөндөн оңолуп,

Турмуштун даамын таттыңар. “Куштай”, “балыктай”, “кулундай”, “булбулдай”, “тотудай” деген салыштыруулар колдонулууда.

Мындан тышкары фразеологизмдердин да манасчы тарабынан иштелген формалары колдонулат.

Алтыны тургай, мал тургай,
Душманга кебек алдырбай.
Карегиндей сактады,
Тумшуктууга чокутпай.
Турмушунду оңоду,
Тырмактууну малдырбай. [5]

“Чычканга кебек алдырбоо”, “Көздүн карегиндей сактоо”, “Тумшуктууга чокутпоо” деген туруктуу сөз айкаштарын манасчы вариантында бир аз өзгөртүп айтканын байкоого болот. Манасчы өзүнүн вариантын көркөм сөз каражаттары менен шөкөттөп көркөмдүк деңгээлин арттырган.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Жусуп Мамай 1-бөлүм. Ош, 1995. 22-бет.
2. Ошондо.
3. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Б., 1994.
4. Орозбаков С. Манас. Бишкек, 2010.
5. Жусуп Мамай. 1-бөлүм. Ош, 1995.

Рецензент: д.ф.н. Жумалиев С.С.